

I etapp – Nõukogude okupatsioon Eestis aastatel 1940–1941

Sissejuhatus

Tema Ekstsellents Eesti Vabariigi President Lennart Meri kirjutas 14. augustil 1998 komisjoni liikmetele:

“Ma loodan, et komisjon suudab aidata minu riigil astuda kindlalt tuleviku poole pärast seda, kui on tuvastatud kõik isikud ja rühmad, kes vastutavad pool sajandit tagasi Eestis toimunud paljude traagiliste sündmuste eest.”

Komisjon moodustati, et uurida põhjalikult ajaloolisi dokumente inimõiguste massilise rikkumise kohta Eestis Teise maailmasõja ajal ja pärast seda.

Komisjon jaotas oma uurimistöö kolmeks osaks: esimene Nõukogude okupatsioon (1940–1941), Saksa okupatsioon (1941–1944, lõppraport avaldati aastal 2001) ja teine Nõukogude okupatsioon (alates 1944. aastast).

Komisjon avaldab tänu Toomas Hiiule ja uurimisrühma liikmetele väärtuslike raportite eest, millel põhinevad komisjoni järeldused.

Mõisted

Et täpselt määratleda, keda lõppraportis käsitletakse, leppis komisjon kokku, et terminit “eestlane” kasutatakse vaid kodakondsuse tähenduses. Kui me peame vajalikuks nimetada Eesti kodanike konkreetseid etnilisi või usulisi rühmi, kasutame vastavat terminit. Enamusrahvuse määratlemiseks kasutame me terminit “etnilised eestlased”.

Oma esimesel koosolekul otsustas komisjon kasutada käesolevale raportile lisatud Rahvusvahelise Kriminaalkohtu 1998. aasta Rooma statuudi artiklis 7 sätestatud “inimsusevastaste kuritegude” definitsioone. Kuigi nimetatud definitsioonid töötati välja palju aastaid pärast meie poolt uuritud sündmusi, oleme veendunud, et need kajastavad standardit, mis on nende sündmuste puhul kohane. Komisjon ei ole kohus; kõik õiguslikud meetmed, mida võidakse rakendada komisjoni leidude tulemusena, kuuluvad Eesti Vabariigi asjakohaste ametiasutuste pädevusse. Nende sündmuste analüüsimisel, millel põhineb käesolev raport, jõudis komisjon järeldusele, et teatud sündmused vastasid Rooma statuudi artiklis 8 sätestatud sõjakuritegude definitsioonile.

Ajalooline taust

24. veebruaril 1918. aastal avaldas Eesti Päästekomitee “Manifesti kõigile Eestimaa rahvastele” ning kuulutas Eesti iseseisvaks vabariigiks. Enne seda kuulusid eestlaste poolt asustatud alad Vene impeeriumi Eestimaa ja Liivimaa kubermangudesse. Niinimetatud Balti erikord, mis kehtis nendes kubermangudes, tagas laiaulatusliku autonoomia: rakendati oma tsiviilkoodeksit, kohalik võim kuulus linnadele ja kohalikele rüütelkondadele ning enamused rahvastikust kuulusid luteri kirikusse.

1918. aasta veebruaris okupeeris Saksamaa keiserlik 8. armee Eesti ja veebruarist kuni novembrini kuulus võim Eestis 8. armee ülemjuhatusel. Pärast Compiègne'i vaherahu allkirjastamisega August Winnig, Saksa valitsuse peavolinik Eestis ja Lätis, ning Eesti Ajutise Valitsuse esindajad 19. novembril 1918. aastal Riias lepingu, millega Saksamaa andis ülemvõimu Eestis üle Eesti Ajutisele Valitsusele. Samal ajal koondas Nõukogude Venemaa Eesti piirile Punaarmee üksusi, kes ründasid 28. novembril 1918. aastal Narvat. Eesti Vabariigi Ajutine Valitsus kuulutas 29. novembril välja üldmobilisatsiooni. Algas Eesti Vabadussõda. Eesti sõjavägede toetasid Suurbritannia laevastik ning vabatahtlikud Soomest, Taanist ja Rootsist. Punaarmee üksused tõrjuti Eestist välja 1919. aasta jaanuaris ja veebruaris. Eesti Vabariigi ja Nõukogude Venemaa vaheline Tartu rahuleping allkirjastati 2. veebruaril 1920. Nõukogude Venemaa tunnustas Eesti iseseisvust. Soome tunnustas Eestit 7. juulil 1920, Suurbritannia, Prantsusmaa ja Itaalia tegid sama 26. jaanuaril 1921 ning Ameerika Ühendriigid 28. juulil 1922.

Eesti sai Rahvasteliidu liikmeks 22. septembril 1921.

1920. aastal vastu võetud põhiseaduse kohaselt oli Eesti demokraatlik parlamentaarne vabariik. 100-liikmeline ühekojaline parlament valiti kolmeks aastaks. Riigipead Eestil ei olnud. Valitsusjuht – riigivanem (peaminister) – täitis vajaduse korral riigipea esinduskohustusi. 1922. aasta rahvaloenduse andmetel moodustasid eestlased 87,6% Eesti elanikkonnast, 1934. aasta rahvaloenduse alusel oli eestlaste osakaal 88,1%. Suurimateks vähemusrahvusteks olid venelased, sakslased, rootslased, lätlased, juudid ja poolakad. 1925. aastal võttis parlament vastu vähemusrahvuste kultuuriautonomiaseaduse. Kuni 1941. aastani said venelased, sakslased, juudid ja rootslased omandada keskhariduse oma keeles.

Kommunistlik partei oli keelatud. Eesti kommunistid tegutsesid põranda all alates 1920. aastast Kominterni Eesti sektsioonina. Eesti kommunistid püüdsid Nõukogude Liidust saadetud agentide juhtimisel alustada 1. detsembril 1924. aastal ülestõusu. See suruti samal päeval maha. Pärast seda kahanes kommunistide toetamine peaaegu olematuks. Eesti kommunistide juhtkond tegutses Nõukogude Liidus.

Paremradikaalse rahvaliidumise Eesti Vabadussõjalaste Liit toetajaskond suurenes 1930. aastate alguses. Niinimetatud vapside liikumise liikmed ründasid parlamentaarset süsteemi, kasutades populistlikku propagandat, ja nõudsid uue põhiseaduse vastuvõtmist, mille alusel antaks presidendile suured volitused. Vapside liikumise poolt rahvaalgatuse korras esitatud uue põhiseaduse eelnõu sai 1933. aasta rahvahääletusel 2/3 häältest. Uus põhiseadus jõustus 24. jaanuaril 1934. Et vältida vapside kandidaadi arvatavat võitu lähenevatel presidendivalimistel, kuulutas riigivanem (peaminister) Konstantin Päts 12. märtsil 1934. aastal riigis välja erakorralise seisukorra ja kutsus Vabadussõja-aegse Eesti sõjavägede juhi kindralleitnant Johan Laidoneri sõjavägede ülemjuhatajaks. Vapside organisatsioonid suleti ja nende juhid vangistati. Vapside liikmed ja nende pooldajad kõrvaldati riigiteenistusest, sõja-

väest ja kohalikest omavalitsustest. Põhiseaduse kohaselt oli parlament – Riigikogu – alaline asutus, seepärast saatis valitsus selle 2. oktoobril 1934. aastal laiali, kuid jättis niinimetatud vaikivasse olekusse: uusi valimisi ei korraldatud. Poliitiliste erakondade tegevus peatati 1935. aasta märtsis. Asutati rahvaliidumise Isamaaliit, mis oli ainus seadusega lubatud poliitiline liikumine.

1937. aastal kutsuti kokku Rahvuskogu, kes töötas välja uue põhiseaduse, mis jõustus 1. jaanuaril 1938. aastal. Selle põhiseadusega nähti ette kahekojaline parlament: Riigivolikogu oli parlamendi alamkoda, mis koosnes 80st rahva poolt valitud esindajast, ning Riiginõukogu oli parlamendi ülemkoda, kuhu kuulus 40 liiget: kohalike omavalitsuste, kahe suurima kiriku, kahe ülikooli ja kutsekodade esindajad ning kümme presidendi poolt nimetatud liiget. Riigipeana oli presidendil laiaulatuslik võim ja ta oli täitevvõimu juht; peaminister oli valitsuse eesistuja. Konstantin Päts valiti presidendiks 1938. aasta aprillis. Poliitiliste parteide tegevus jäi keelatuks. 1938. aastal valiti Riigivolikokku viiskümmend viis valitsusmeelse Isamaaliidu esindajat ning 25 opositsiooni esindajat. Riigis jäi kehtima kaitseisikord.

Aastatel 1934–1940 juhiti Eesti Vabariiki autoritaarselt. 1938. aasta mais andis president Päts amnestia, mille alusel vabastati vanglast 183 poliitvangi. Enamik neist (104) olid kommunistid ja nende poolehoidjad, kes olid riigivastase tegevuse eest aastatel 1923–1938 pikaks ajaks vangi mõistetud, samuti vabastati 79 vapside liikumise liiget. 1940. aasta suvel oli lisaks kriminaalkurjategijatele vangis 36 inimest, kes olid süüdi mõistetud spionaažis Nõukogude Liidu kasuks, ja seitse isikut, kes olid vangistatud poliitiliste süütegude pärast.

Eesti Vabariigi okupeerimine ja Nõukogude Liitu inkorporeerimine

23. augustil 1939. aastal allkirjastasid Nõukogude Liidu (edaspidi NSVL) välisasjade rahvakomissar Vjatšeslav Molotov ja Saksamaa välisminister Joachim von Ribbentrop Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahelise mittekallaletungilepingu. Lepingu salajasel lisaprotokollis nähti ette mõjusfääride jaotamine Ida-Euroopas. Eesti jäeti Nõukogude Liidu mõjusfääri.

1. septembril 1939 ründas Saksamaa Poolat – algas Teine maailmasõda. Punaarmee tungis 17. septembril 1939. aastal Poola idaossa. 28. septembril 1939. aastal sundis NSVL Eestit allkirjastama vastastikuse abistamise pakti, mille kohaselt paigutati alates 1939. aasta oktoobrist Eesti territooriumile Nõukogude Liidu maa-, mere- ja lennuväebaasid ligikaudu 25 000 Nõukogude sõjaväelasega. Samal ajal oli Eesti sõjaväe tegevteenistuses ligikaudu 15 000 meest.

6. oktoobril 1939 peetud kõnes kutsus Saksamaa riigikantsler Adolf Hitler kõiki Eestis, Lätis, Leedus, Itaalias ja Nõukogude Liidus elavaid sakslasi Saksamaale ümber asuma. Sakslaste ümberasumine kooskõlastati läbirääkimistel Nõukogude Liiduga. Ligikaudu 14 000 sakslast (niinimetatud ümberasujad, saksa keeles *Umsiedler*) lahkusid Eestist 1939. aasta oktoobrist 1940. aasta maini. Pärast seda, kui NSVL okupeeris Eesti, läks Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel allkirjastatud lepingu alusel 1941. aasta jaanuarist aprillini Eestist Saksamaale veel ligikaudu 7500 inimest (niinimetatud järelümberasujad, saksa keeles *Nachumsiedler*).

16. juunil 1940. aastal esitas Molotov August Reile, Eesti saadikule Moskvast, ultimaatum, milles ta süüdistas Eestit vastastikuse abistamise pakti rikkumises ja nõudis täiendava Punaarmee väekontingendi paigutamist Eestisse ning uue valitsuse moodustamist. Eesti va-

litsus otsustas ultimaatumi vastu võtta: Eesti ei saanud loota välisriikide abile ja valitsus pidas relvastatud vastupanu lootusetuks. 17. juunil toodi Eestisse veel kuus Punaarmee laskurdiviisi, tankibrigaad ning mere- ja lennuväeüksused. Koos varem Eestisse toodud vägedega oli Eestis 21. juuniks üle 100 000 NSVLi sõjaväelase. Juba 1940. aasta juunis paigutati Balti laevastiku sõjanõukogu Tallinna ja Punaarmee 8. armee ülemjuhatus Tartusse.

Peaminister Jüri Uluotsa valitsus astus tagasi 18. juunil 1940. aastal. Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei (edaspidi ÜK(b)P) Keskkomitee sekretär ja ÜK(b)P Leningradi linna- ja oblastikomitee sekretär, ÜK(b)P Keskkomitee Poliitbüroo liige Andrei Ždanov saabus Tallinna 19. juunil ning dikteeris president Pätsile uue valitsuse koosseisu. President Päts nimetas valitsuse Ždanovi survele ametisse 21. juunil 1940. aastal.

Alates 21. juunist kuni 25. augustini 1940 likvideeriti Eesti Vabariigi riigiasutused, politsei, sõjavägi, rahandus- ja majandussüsteem, alustati haridusasutuste reorganiseerimist vastavalt NSVLi mudelile ning saadeti laiali kodanikuühendused. Sama toimus ka Lätis ja Leedus. Vastavalt NSVLi esindajate juhtnõoridele korraldasid kolme Balti riigi valitsused kolmes riigis korraga, 14. ja 15. juulil 1940, uute parlamentide valimised. Nende “parlamentide” istungid, kus riigid kuulutati nõukogude sotsialistlikeks vabariikideks ning taotleti vastuvõtmist NSVLi, toimusid samuti ühel ajal – 21. juulil 1940. “Parlamendid” kuulutasid maa riigi omandiks, kaotades maa eraomanduse, samuti kuulutasid “parlamendid” välja pankade ja tööstusettevõtete natsionaliseerimise.

Neid protsesse Eestis, Lätis ja Leedus juhtisid ÜK(b)P Keskkomitee peasekretär Jossif Stalin, ÜK(b)P Keskkomitee Poliitbüroo ja ÜK(b)P Keskkomitee. Nende otsused seoses ümberkorraldustega Balti riikides on praeguseks osaliselt avaldatud. Eestis koordineeris ümberkorraldusi Ždanov, kes elas 2. juulist 1940 kuni juuli lõpuni Tallinnas NSVLi saatkonnas. Eesti Nõukogude Liitu inkorporeerimise kohalik koordinaator oli Vladimir Botškarjov, kes tegutses NSVLi kaubandusesindajana ja NSVLi Tallinna saatkonna volinikuna alates 1930ndate aastate lõpust. Ta määrati 1940. a juunis NSVLi saadikuks Eestis ning alates 1940. aasta septembrist kuni 1941. aasta augustini tegutses ta ÜK(b)P Keskkomitee ja NSVLi Rahvakomissaride Nõukogu esindajana.

21. juunil 1940 ametisse nimetatud peaminister Johannes Varesse valitsus sai korraldusi Ždanovilt, Botškarjovilt ja teistelt Nõukogude Liidu saatkonna ametnikelt ning samuti mitmete valdkondade (rahandus, majandus, väliskaubandus, Siseasjade Rahvakomissariaat, raudtee) volinikelt, kes olid saadetud Eestisse.

1940. aasta augusti alguses registreeris NSVLi Ülemnõukogu ametlikult Eesti, Läti ja Leedu vastuvõtmise NSVLi. Alustati Eesti Vabariigi riiklike struktuuride asendamist Nõukogude struktuuridega. 25. augustil 1940 kuulutasid Eesti, Läti ja Leedu “parlamendid” end “ajutisteks ülemnõukogudeks” ja kinnitasid uued põhiseadused, mis olid koostatud NSVLi liiduvabariikide olemasolevate põhiseaduste järgi. ÜK(b)P Keskkomitee Poliitbüroo oli “parlamentide” 25. augusti deklaratsioonide tekstid (need olid kõigis kolmes riigis ühesugused) eelnevalt kinnitanud. 21. juunil 1940 ametisse määratud “valitsused” astusid tagasi ja nende asemele määrati peaaegu eranditult Kommunistliku Partei liikmetest koosnevad Rahvakomissaride Nõukogud. ÜK(b)P Keskkomitee Poliitbüroo oli ka nende koosseisud eelnevalt kinnitanud.

Eesti lõplik sovetiseerimine toimus 1940. aasta augustist kuni 1941. aasta suveni. ÜK(b)P Keskkomitee Poliitbüroo otsuse ja NSVLi kaitse rahvakomissari Semjon Timošenko korralduse alusel reorganiseeriti Eesti sõjavägi (nagu ka Läti ja Leedu sõjavägi) 1940. aasta augustis

Punaarmee territoriaalseks laskurkorpuseks ja see allutati Punaarmee komissaride kontrollile. Eestis (nagu ka Lätis ja Leedus) kehtestati 1940. aasta hilissügisel NSVLi rahasüsteem ning Vene NSFV kriminaal-, tsiviil- ja kohtumenetluse koodeksid. Kohalikud omavalitsused sovetiseeriti 1941. aasta jaanuaris: Eesti NSV (edaspidi ENSV) Ajutise Ülemnõukogu Presiidium (Ülemnõukogu alaline organ) määras oma otsusega maakondade, linnade ja valdade Tööraha Saadikute Nõukogude Täitevkomiteede koosseisud nimeliselt ilma formaalsetegi valimisteta.

ÜK(b)P juhtis kõiki protsesse Nõukogude Liidus nii riiklikul kui ka kohalikul tasandil. Eestimaa Kommunistlik (bolševike) Partei (edaspidi EK(b)P) ühendati ÜK(b)Pga ametlikult 1940. aasta oktoobris ja selle kongress peeti 1941. aasta veebruaris. Kongressil täideti enamik juhtivaid ametikohti Nõukogude Liidust tulnud inimestega.

Komisjon jõudis järeldusele, et 17. juunil 1940 okupeeris NSVL Eesti Vabariigi (nagu ka Läti ja Leedu), kasutades selleks sõjalise jõuga ähvardamist. NSVLi eesmärk oli Balti riikide alaline liitmine oma territooriumiga. Lavastati Balti riikide “vabatahtlik” ühinemine Nõukogude Liiduga ja algas nende riikide sunniviisiline sovetiseerimine.

Eesti (nagu ka Läti ja Leedu) okupeerimine tähendas NSVLi pikaajaliste ekspansionistlike eesmärkide täitumist. Eesti, Läti ja Leedu okupeerimise taktikaliseks lähtepunktiks oli 1939. aasta augustis NSVLi ja Saksamaa vahel allkirjastatud mittekallaletungileping. NSVLi tegevust ei õigusta sõjaline vajadus kaitsta NSVLi piire Teise maailmasõja ajal, millele mõnikord viidatakse kui Eesti okupeerimise põhjusele 1940. aastal.

Eestis 21. juunil 1940 ametisse nimetatud Varese valitsuse ja 14.–15. juunil 1940 valitud “parlamendi” tegevust juhtisid NSVLi esindajad Tallinnas vastavalt ÜK(b)P Keskkomitee Poliitbüroo direktiividele. Seetõttu ei teinud need asutused otsuseid mitte Eesti Vabariigi, vaid NSVLi huvides Eesti annekteerimise eesmärgil.

Komisjon jõudis järeldusele, et vastutus Eesti Vabariigi annekteerimise ja Nõukogude Liitu inkorporeerimise eest lasub peamiselt Stalinil ja ÜK(b)P juhtkonnal ning eelkõige selle poliitbürool, mis langetas või kinnitas kõik olulisemad otsused Eesti Vabariigi okupeerimisel. Samuti lasub vastutus ÜK(b)P Keskkomiteel ja NSVLi Rahvakomissaride Nõukogul (valitsusel), sest nende kahe organi dekreedid ja otsused moodustasid aluse, mille põhjal hakati alates 1940. aasta augusti algusest Eesti Vabariiki sovetiseerima. Eraldi tuleb esile tõsta Ždanovi ja Nõukogude Liidu Tallinna saatkonna nõuniku ning hilisema saadiku Botškarjovi osa, kes koordineerisid Eesti annekteerimist kohapeal.

Lisaks järeldas komisjon, et vastutus Eesti annekteerimisele kaasaaitamise eest lasub ka nendel Eesti Vabariigi kodanikel, kes koos Nõukogude ametnikega valmistasid ette ja viisid ellu võimu ülevõtmise ning aitasid rakendada tegelikke meetmeid Eesti annekteerimiseks. Eelkõige kuuluvad siia:

- 1) 21. juunil 1940 ametisse määratud Varese valitsuse liikmed, kes vastutavad oma ametikohtadest tulenevalt rakendatud meetmete kasutamise eest;
- 2) 14. ja 15. juulil 1940 valitud Riigivolikogu liikmed, kes langetasid formaalse otsuse Eesti Vabariigi likvideerimise kohta;
- 3) 25. augustil 1940 ametisse nimetatud ENSV Rahvakomissaride Nõukogu liikmed, kes juhtisid Eesti sovetiseerimise meetmete rakendamist 1940.–1941. aastal;
- 4) EK(b)P Keskkomitee Büroo ja selle liikmed, kes juhtisid ÜK(b)P Keskkomitee Poliitbüroo ja ÜK(b)P Keskkomitee direktiivide praktilist rakendamist Eestis.

Kriminaalsed sündmused Eestis aastatel 1940–1941

1. Eesti Vabariigi kodanike ja elanike jälitamine ning süüdimõistmine

1940. aasta juunis sisenes Eestisse koos Punaarmee üksustega või kohe pärast neid NSVLi Siseasjade Rahvakomissariaadi (edaspidi NKVD) operatiivgrupp, mis juhtis Eesti kodanike ja elanike vangistamist Eesti Vabariigi territooriumil. Esimesed arreteerimised toimusid juba 1940. aasta juunis. NKVD operatiivgrupi poolt olulisemaks peetud isikud viidi mõne päeva jooksul pärast Eestis kinnivõtmist Leningradi või Moskvasse, kus nad formaalselt uuesti arreteeriti.

1940. aasta juunist augustini püüdsid NSVLi okupatsioonivõimud jätta muljet, et Eesti territooriumil kehtivad jätkuvalt Eesti Vabariigi seadused. NKVD operatiivgrupi tegevuse varjamiseks kasutati Eesti poliitilist politseid. 1940. aasta juuni lõpus määrati endised põrandaalused kommunistid Varese valitsuse siseministri otsusega Eesti poliitilise politsei komisarideks (kohalike osakondade juhtideks) ja madalamate astmete ametnikeks. Inimeste kinnivõtmise aluseks olid kommunistidest poliitilise politsei komissaride välja antud määrused, mis formaalselt tuginesid Eesti Vabariigi kaitseisukorra seadusele. Vangistatud inimesed, keda kohe Venemaale ei viidud, paigutati enamjaolt Tallinna Keskvanglasse, kus NKVD operatiivgrupiga Eestisse toodud uurijad kuulasid neid tõlkide abiga üle. Pärast vangistamist menetleti kohtuasju NSVLi kriminaalkodeksi ja kriminaalprotsessi kodeksi alusel, ehkki Eesti suhtes hakkasid need formaalselt kehtima alles 1940. a detsembris.

1940. aasta juunist augustini arreteeriti kõik Eesti poliitilise politsei kõrgemad ametnikud, mõned sõjaväelased, mõned kohtunikud, endised Eesti siseministrid, Eesti Kaitseliidu üleriiklikud juhid ja mõned Kaitseliidu kohalikud liikmed, keda süüdistati “töölisliikumise mahasurumises, kontrrevolutsioonilises tegevuses, spionaažis Nõukogude Liidu vastu” jms. Aktiivselt jälitati poliitikuid, politseiametnikke, sõjaväelasi ja kohtunikke, kes olid seotud Eesti kommunistide arreteerimise ja süüdimõistmisega alates 1918. aastast. Siiski arreteeriti inimesi ka pealekaebuste alusel. NKVD operatiivgrupp pööras eriti suurt tähelepanu Eestis tegutsenud endiste Vene valgekaartlaste organisatsioonide juhtidele ja liikmetele, kes arreteeriti kõigepealt.

Kindral Laidoner, viimane Eesti sõjavägede ülemjuhataja, küüditati 17. juulil 1940 koos abikaasaga Penzasse. President Päts küüditati koos poja, minia ja kahe pojapojaga 30. juulil 1940 Ufasse. 1941. aasta suvel pärast NSVLi ja Saksamaa vahelise sõja algust vangistati nad mõlemad. Kindral Laidoner suri Vladimiri vanglas 1953. aastal ja president Päts Kalinini oblasti erivaimuhaiglas 1956. aastal.

Teadaolevalt arreteeriti 1940. aasta juunist augustini üle 300 inimese. Vangistatute koguarv on tõenäoliselt suurem, kuid uurijatel puuduvad kokkuvõtlikud andmed ja kõigi arreteeritud isikute toimikud ei ole Eestis või pole üldse säilinud.

Pärast Eesti ametlikku liitmist NSVLiga arreteeriti inimesi 1940. aasta augustist kuni 1941. aasta sügiseni sarnaselt mujal NSVLis kehtinud korraga. ENSV Siseasjade Rahvakomissariaat (NKVD) asutati 29. augustil 1940. aastal vastavalt NSVLi Siseasjade Rahvakomissariaadi kirjalikule korraldusele nr. 001067. 1941. aasta veebruaris ja märtsis eraldati senine Riikliku Julgeoleku Peavalitsus (GUGB) koos mõnede allüksustega Nõukogude Liidu NKVDst ning moodustati nende baasil Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaat (edaspidi NKGB). Ümberkorraldus viidi Eestis läbi 1941. aasta märtsis ja aprillis.

Vangistamisotsuse langetasid enamikel juhtudel Riikliku Julgeoleku Peavalitsuse või NKGB kohalikud töötajad oma ülema nõusolekul. Otsused kinnitas siseasjade rahvakomissar Boris Kumm, kes määrati 1941. aasta veebruaris riikliku julgeoleku rahvakomissariks, või tema asetäitja Aleksei Škurin. Arreteerimised sanktsioneeris ENSV Prokuratuur (ENSV prokurör Kaarel Paas või tema asetäitja eriasjades Sergei Nikiforov ning tema eriosakonna prokurörid) või NKVD Balti ringkonna vägede sõjaväeprokuratuur (sõjaväeprokurör Palkin). Süüdistuskokkuvõtted kinnitasid samad organid. Ka maakondade prokurörid andsid nõusolekuid süüdistuskokkuvõtete kinnitamiseks ja süüdistusmaterjali kohtulikule arutelule saatmiseks. ENSV Prokuratuuri eriosakonna prokurörid osalesid süüdistajatena tribunalide töös. Vangid mõisteti tavaliselt süüdi Vene NSFV kriminaalkoodeksi paragrahvi 58 erinevate lõigete alusel. Paljudel juhtudel ei põhinenud süüdistused konkreetsetel tegudel, vaid pigem vangi üldisel kutsealasel või ühiskondlikul tegevusel ning osalemisel kodanikeühendustes.

Enamasti langetasid otsuse mitmesugused sõjatribunalid. Eestis tegutsesid NKVD Balti ringkonna vägede sõjatribunali koosseisud, kuid otsuseid Eesti kodanike suhtes langetasid ka raudtee, Balti Erisõjaväeringkonna, Punaarmee 8. armee, Balti laevastiku ja muud sõjatribunalid. Pärast arreteerimist kohe Leningradi või Moskvasse viidud isikud mõisteti süüdi sealsete sõjatribunalide poolt. Osa süüdimõistvaid otsuseid langetasid NKVD Erinõupidamised (NKVD organ karistuste määramiseks ja vangistatute süüdimõistmiseks). Erinõupidamised kohtuistungeid ei pidanud ja süüaluseid Erinõupidamise ette ei toodud. Otsused langetati dokumentide alusel tagaselja. Vangilaagrisse mõistetud isikud saadeti NSVLi vangilaagritesse ja surmamõistetud hukati Eestis.

NSVLi oli olemas ka tsiviilkohtusüsteem. Kuid aastatel 1940–1941 mõisteti vaid üksikutel juhtudel poliitilistel põhjustel vangistatud inimeste üle kohut ENSV Ülemkohtus. Pärast sõja algust Saksamaaga saadeti enamik veel süüdi mõistmata vange Nõukogude Liitu, kus nii kohalikud tribunalid kui ka NKVD Erinõupidamised ja kohalike oblastikohtute kriminaalkolleegiumid jätkasid nende kohtuasjade menetlemist.

2. Eesti Vabariigi kodanike ja elanike vangistamine

NKVD vangistas 1940. aastal peaaegu 1000 ning NKVD ja NKGB vangistasid 1941. aastal peaaegu 6000 Eesti Vabariigi kodanikku ja elanikku. Enamik neist inimestest mõisteti süüdi ja saadeti NSVLi vangilaagritesse, kus suurem osa neist suri, või hukati surmaotsuste alusel Eestis või NSVLis, kui surmaotsus võeti vastu pärast sõja algust ja/või kui vang oli Eestist ära viidud. Olemasolevatel andmetel hukati 1940. aastal arreteeritustest vähemalt 250, ligi 500 suri vangistuses, 1941. aastal arreteeritustest hukati üle 1600 ja peaaegu 4000 suri vangistuses.

NSVLi poliitika sihtmärgiks oli eelkõige Eesti ühiskonna eliit: vangistati riigi- ja omavalitsustegelased, väljapaistvad majandus- ja rahandustegelased, sõjaväelased, Kaitseliidu aktiivsed liikmed, jõukamad talunikud, vabade kutsete esindajad jt.

Mõned näited: ajavahemikul 1918–1940 oli Eestis riigivanema (1938–1940 presidendi) ametis 11 meest. Nendest jäi ellu vaid August Rei, kel õnnestus 1940. aasta suvel Rootsi põgeneda. Otto Strandman laskis ennast maha, enne kui NKVD jõudis ta arreteerida. Ülejäänud üheksa meest vangistati aastatel 1940–1941. Neist kolm hukati (lasti maha) ja ülejäänud surid vangilaagris. Lisaks eelmainitutele kuulus ajavahemikus 1918–1940 Eesti valitsustesse

veel 105 meest. Nõukogude okupatsiooni alguses elas nimetatud valitsuse liikmetest Eestis 73, neist 48 vangistati ning kaks tegid enesetapu. 48 vangistatust jäid ellu kolm: üks põgenes sõja alguses vangilaagrisse viimise ajal ja pääses tagasi Eestisse ning kaks elasid vangistuse üle. Ülejäänutest 15 hukati (lasti maha) ja 30 suri vangilaagris. Üks endine minister langes Saksa okupatsiooni ajal Omakaitse liikmena lahingus. Suur osa Eestisse jäänud valitsuse liikmetest põgenes pärast Saksa okupatsiooni lõppu välismaale. Kaheteistkümnest Eestisse jäänud ministrist vangistati üheksa pärast sõda. 1940. aastal Eestis viibinud endistest ministritest pääsesid üldse vangistusest kolm.

3. Eesti Vabariigi kodanike ja elanike küüditamine

ÜK(b)P Keskkomitee ja NSVLi Rahvakomissaride Nõukogu poolt 14. mail 1941 välja antud ühismääruse kohaselt kuulusid küüditamisele järgmised isikud (Eestist, Lätist, Leedust, Lääne-Ukrainast, Lääne-Valgevenest ja Moldaaviast):

- 1) niinimetatud kontrrevolutsiooniliste organisatsioonide aktiivsed liikmed ja nende perekonnaliikmed;
- 2) endised politsei ja vanglate juhtivad ametnikud, samuti tavalised politseinikud ja vangivalvurid juhul, kui nende kohta leiti kompromiteerivaid materjale (kompromiteerivaks materjaliks loeti andmeid, mis käsitlesid Nõukogude Liidu vastast tegevust või seost kolmandate riikide luureteenistustega);
- 3) endised suurmaaomanikud, kaupmehed, tehaseomanikud ja endiste valitsuste juhtivad ametnikud – koos perekonnaliikmetega;
- 4) endised ohvitserid, kelle kohta leidis kompromiteerivaid materjale, sealhulgas need, kes teenisid juba Punaarmee territoriaalkorpustes;
- 5) selleks ajaks juba surma mõistetud inimeste perekonnaliikmed, kuid samuti nende isikute perekonnaliikmed, kes olid kontrrevolutsiooniliste organisatsioonide liikmed ja kes varjasid end;
- 6) Saksamaalt repatrieerunud inimesed, samuti need, kes pidid Saksamaale ümber asuma (kui nende kohta oli kompromiteerivaid materjale);
- 7) endise Poola põgenikud, kes keeldusid Nõukogude Liidu kodakondsusest;
- 8) kriminaalkurjategijad, kes jätkasid kuritegude toimepanemist;
- 9) politseis registreeritud endised prostituudid, kes jätkasid oma tegevust.

14. juunil 1941 küüditati Eestist perekondadena üle 10 000 inimese (mõnede allikate kohaselt 10 861 inimest). Küüditatute seas oli üle 5000 naise ja üle 2500 alla 16-aastase lapse. Teistest eraldati ligikaudu 3000 meest ja 150 naist, kes saadeti vangilaagritesse, kus enamik neist hukati või suri; ülejäänud naised ja lapsed saadeti eriasumisele Siberisse. Teiste hulgas küüditati ka üle 400 Eesti juudi.

1941. aasta juuni lõpus ja juuli alguses võeti veel ligikaudu 1000 meest, naist ja last Eesti saartelt kinni, et nad samuti NSVLi küüditada. Saksa vägede kiire edasiliikumise tõttu pääses neist enamik koju tagasi.

14. juunil 1941 vangistati Eesti sõjaväe suvelaagris Kagu-Eestis umbes 230 Punaarmee 22. Eesti Territoriaalkorpuses teeninud eesti ohvitseri. Suurem osa neist saadeti Norilski vangilaagrisse, kus enamik suri või hukati.

14. juuni küüditamist koordineeris ENSVs kohapeal ENSV Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi operatiivstaap, mis koosnes selle esimehest Boris Kummist, kes oli ENSV riikliku julgeoleku rahvakomissar, ja järgmistest liikmetest: ENSV siseasjade rahvakomissar

Andres Murro, ENSV riikliku julgeoleku rahvakomissari asetäitja Škurin, ENSV riikliku julgeoleku rahvakomissari asetäitja Venjamin Gulst, Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi 2. osakonna ülem Rudolf James.

4. Eesti meeste sunniviisiline viimine Nõukogude Liitu 1941. aasta juulis ja augustis

Eesti oli ainuke aastatel 1939–1940 NSVLi poolt okupeeritud territoorium, mis ei olnud 1941. aasta juuli alguseks Saksa vägede poolt vallutatud.

Aastatel 1919–1922 sündinud mehed koguti 2.–4. juulil 1941. aastal kokku ja saadeti Punaarmee mobiliseerimise sildi all Venemaale; ajavahemikul 1907–1918 sündinud Eesti sõjaväe reservväelasi tabas sama saatus 22.–27. juulil. Ajavahemikul 1907–1922 sündinud Saaremaa reservväelased koguti kokku 1.–3. augustil, samuti Venemaale saatmise eesmärgil. Eesti reservohvitserid ja sõjaväeametnikud koguti kokku 8.–16. augustil. Ajavahemikul 1896–1906 sündinud reservväelased ja aastatel 1919–1922 sündinud ülejäänud sundvärvatud koguti kokku 20. augustil. 21. augustil koguti kokku aastatel 1896–1906 sündinud tööjõulised mehed ja 24. augustil võeti väeteenistusse 462 raudteetöölisi, kes olid siiani sellest pääsenud.

Loomulikult koguti mehi kokku ja saadeti Venemaale vaid neilt aladelt, mis olid veel Punaarmee kontrolli all.

Arvatavasti koguti 1941. aasta juulis ja augustis kokku ligikaudu 50 000 meest, kellest 32 000 – 33 000 viidi NSVLi. Ligikaudu 3000 meest hukkus teel NSVLi.

5. Eesti kodanike ja elanike sunniviisiline evakueerimine Nõukogude Liitu 1941. aasta suvel

Ligikaudu 25 000 inimest, kellest suure osa moodustasid Eesti Vabariigi kodanikud, evakueeriti NSVLi 1941. aasta suvel. NSVLi evakueeriti samuti tööstusettevõtted, riigi- ja valitsusasutused, põllumajandusettevõtted, transpordiettevõtted ja muud asutused koos nende varustuse, seadmete ja personaliga. Paljud evakueeritud läksid NSVLi vabatahtlikult (partei liikmed ning niinimetatud nõukogude aktivistid ja nende perekonnaliikmed). Üle 2000 Eesti juudi põgenes samuti sakslaste eest NSVLi. Tuhandeid inimesi evakueeriti NSVLi sunniviisiliselt, neid ähvardati vangistusega või hukkamisega.

6. Eesti kodanike ja elanike tapmine 1941. aasta suvel ja sügisel NKVD ja NKGB töötajate, NKVD hävituspataljonide ning taganeva Punaarmee ja Balti laevastiku üksuste poolt

1941. aasta juunist kuni oktoobrini tapeti Eestis üle 2000 tsiviilelaniku. Nende hulka kuulub ka kuni sada “metsavenda”, kes osutasid relvastatud vastupanu NKVD, NKGB või Punaarmee taganevatele üksustele ja keda sel põhjusel võib pidada lahingus langenuks.

Mõned näited. Viljandi vanglas hoitud 11 vangi hukati vangla hoovis 8. juulil 1941. Ööl vastu 9. juulit 1941 hukati Tartus 198 vangi, keda ei jõutud saata NSVLi Saksa vägede pealetungi tõttu. 9. juulil 1941 hukati kuus inimest Lihulas ja 11 inimest Haapsalus. Üle 100 inimese hukati Saaremaal 1941. aasta septembris, enamik neist Kuressaares Balti Rajooni Rannakaitse staabi sõjatribunali otsusel. Siiski tapsid enamiku hukatud inimestest taganevad NKVD hävituspataljonid ja Punaarmee üksused.

Järeldus

Komisjon tegi järelduse, et eelloetletud kuritegusid tuleb Rahvusvahelise Kriminaalkohtu Rooma statuudi artikli 7 kohaselt pidada inimsusevastasteks kuritegudeks, “mis on teadlikult toime pandud osana massilisest või süstemaatilisest rünnakust tsiviilelanikkonna vastu”. Osa kuritegudest, mis pandi toime Eesti territooriumil alates 22. juunist 1941, tuleb pidada sõjakuritegudeks vastavalt Rahvusvahelise Kriminaalkohtu Rooma statuudi artiklile 8.

Vastutuse põhimõtted

Komisjon leiab, et vastutus ülaltoodud sündmustega seotud toimepandud kuritegude eest tuleb määrata kindlaks kahel viisil. Esiteks peame me teatud inimesi vastutavaks nende ametikohtade tõttu: see tähendab, et nad andsid korraldusi, mille tagajärjeks olid inimsusevastased kuriteod.

Teisel juhul määratakse vastutus kindlaks vaid konkreetse isiku tegevuse alusel.

Vastutuse üksikasjalikum eritlus

Komisjon uuris Eestis tegutsenud või 1940.–1941. aastal Eestiga seotud otsuseid vastu võtnud NSVLi asutuste ning neile allunud ja otsuste elluvijatena tegutsenud kohalike asutuste ülesandeid ja tegevust, mis võimaldab alljärgnevalt esile tuua ametkonnad ja isikud, kes vastutavad inimsusevastaste ja sõjakuritegude eest, mis pandi Eestis toime aastatel 1940–1941.

Ülaltoodud protsesside üldine järelevalve oli NSVLi keskasutuste pädevuses. Selle all mõeldakse järgmisi isikuid ja asutusi: Stalin kui ÜK(b)P Keskkomitee peasekretär, NLKP Keskkomitee ise ja eriti selle poliitbüroo ning Rahvakomissaride Nõukogu. Sellest tulenevalt lasub neil asutustel üldine vastutus ka Eestis toime pandud inimsusevastaste kuritegude eest. Eriti tuleb siinkohal välja tuua Nõukogude Liidu Siseasjade Rahvakomissariaadi Riikliku Julgeoleku Peavalitsus (GUGB NKVD) ja selle baasil 1941. aasta veebruaris moodustatud Nõukogude Liidu Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaat (NKGB).

1940. aasta juunist kuni augustini tegutsenud Varese valitsus jagab samuti Eestis üldist vastutust; kuigi selle valitsuse poolt vastu võetud otsused tehti NSVLi esindajate surve all, olid need inimsusevastaste kuritegude allikaks. Samuti jagavad üldist vastutust oma tegevuse eest 1940. aasta augustist kuni 1941. aasta hilissuveni EKP Keskkomitee ja selle büroo, mida juhtis Karl Säre, ning ENSV Rahvakomissaride Nõukogu, mida juhtis Johannes Lauristin.

Vastutus 1940. aasta juunist augustini tehtud konkreetsete tegude eest lasub peamiselt Eestis tegutsenud NKVD operatiivgrupi liikmetel. Koos nendega vastutavad oma tegevuse eest ka kohalikud ametiisikud, sest NKVD operatiivgrupi tegevus sai võimalikuks nende kaasabil. Esile tuleb tõsta järgmisi isikuid: siseminister Maksim Unt, kes koordineeris Eesti Vabariigi politseiasutuste ülevõtmist ja nende edasist tegevust; sisekaitseülem Harald Haberman, kes koordineeris igapäevast tegevust siseriikliku julgeoleku vallas ja kes andis korralduse vähemalt üheksa hiljem hukatud või vanglas surnud inimese arreterimiseks; 1940. aasta juulis Politseitalituse direktoriks määratud Murro ja abidirektor Kumm; poliitilise politsei komissarid ja ametnikud (eriti Tallinna komissar Aleksander Reinson), kes

määrati ametisse 1940. aasta juunist kuni augustini ja kelle korralduste või tegevuse tagajärjel vahistati mitusada inimest, kes anti NKVD operatiivgrupi kätte ja kellest enamik hiljem hukati või hukkusid NSVLi vangilaagrites.

1940. aasta augustist kuni 1941. aasta hilissuveni toime pandud konkreetsete tegude eest lasub vastutus järgmistel asutustel ja isikutel:

- 1) ENSV Siseasjade Rahvakomissariaadi Riikliku Julgeoleku Valitsus, mis reorganiseeriti 1941. aasta veebruari alguses ENSV Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadiks, mille pädevusse kuulus inimeste vangistamine poliitilistel põhjustel. Siseasjade rahvakomissar oli Kumm, kes 1941. a veebruaris nimetati riikliku julgeoleku rahvakomissariks; siseasjade rahvakomissari asetäitja Murro nimetati 1941. a veebruaris siseasjade rahvakomissariks;
- 2) eraldi tuleb nimetada järgmisi Siseasjade Rahvakomissariaadi ja hiljem Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi juhtivametnikke: Škurin (siseasjade rahvakomissari asetäitja, hiljem riikliku julgeoleku rahvakomissari asetäitja, EK(b)P Keskkomitee liikmekandidaat), Sergei Kingissepp (Siseasjade Rahvakomissariaadi 3. eriosakonna ülem, hiljem riikliku julgeoleku rahvakomissari asetäitja, EK(b)P Keskkomitee liikmekandidaat); Idel Jakobson (Siseasjade Rahvakomissariaadi, hiljem Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi uurimisosakonna ülema asetäitja), kes koos Kummiga kinnitasid suurema osa arreterimismäärustest ja süüdistuskokkuvõtetest. Vastutus laieneb ka Siseasjade Rahvakomissariaadi ja Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi kohalike osakondade juhtidele Reinsonile (Harjumaa), Alfred Pressmannile (Tartu, jagab vastutust 198 vangi hukkamise eest 1941. aasta juulis), Vassili Riisile (Saaremaa, jagab vastutust vangide hukkamise eest Saaremaal 1941. aasta septembris), Kaarel Paasile (Narva, hiljem ENSV prokurör) ja teistele;
- 3) vastutus lasub samuti kõikidel teistel Siseasjade Rahvakomissariaadi ja Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi ametnikel, kes koostasid nimekirju arreteritavatest isikutest, kelle nad vahistasid ja üle kuulasid ning kelle kohta nad koostasid süüdistuskokkuvõtteid. Lisaks vastutavad 14. juunil 1941 toimunud küüditamise eest ja hilisema saartelt küüditamise eest ÜK(b)P Keskkomitee ja NSVLi Rahvakomissaride Nõukogu, NKVD ja NKGB, ENSV Siseasjade Rahvakomissariaat ja Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaat, Eestis paiknenud NKVD konvoivägede väeosad, kes tegelesid küüditatavate kinnivõtmise, kokkuvedamise ja konvoeerimisega;
- 4) ENSV prokurör Kaarel Paas, ENSV aseprokurör eriasjades Nikiforov ja eriosakonna prokurörid, kes sanktsioneerisid Eesti Vabariigi kodanike ja elanike arreterimise ning kohutu alla andmise poliitilistel põhjustel esitatud süüdistuste alusel;
- 5) Eestis paiknenud Punaarmee ja Balti laevastiku üksuste eriosakonnad, mille töötajad jälgisid, arreterisid ja kuulasid üle Eesti Vabariigi kodanikke ja elanikke poliitilistel põhjustel ning andsid neid sõjatribunali alla;
- 6) sõjatribunalide erinevad koosseisud – NKVD Balti ringkonna vägede sõjatribunal, Balti Erisõjaväeringkonna sõjatribunal, Balti laevastiku sõjatribunal, 8. armee sõjatribunal, raudtee sõjatribunal, Balti Rajooni Rannakaitse sõjatribunal ja teised sõjatribunalid – vastutavad nende poolt langetatud põhjendamatute süüdimõistvate otsuste eest. Need tribunalid mõistsid Eesti Vabariigi kodanikke ja elanikke surma või vangilaagritesse, kus enamik neist üle jõu käiva töö ja üliiraskete elutingimuste tõttu peatselt suri. Samuti vastutavad NKVD Erinõupidamise liikmed, kes mõistsid Eesti Vabariigi kodanikke ja elanikke vangi või surma dokumentide alusel tagaselja, samuti Eesti NSV Ülemkohtu liikmed, kes

langetasid otsused poliitilistel põhjustel arreteeritud Eesti Vabariigi kodanike üle, mille tagajärjel need saadeti NSVLi vangilaagritesse.

Järgmised isikud vastutavad samuti tapmistest ja muude tegude eest, mida saab osaliselt pidada sõjakuritegudeks, sest need pandi toime pärast Nõukogu Liidu ja Saksamaa vahelise sõja algust 22. juunil 1941:

- 1) NKVD operatiivgrupi liikmed Eestis: NKVD Balti ringkonna vägede juht kindralmajor Konstantin Rakutin, ENSV riikliku julgeoleku rahvakomissari asetäitja Škurin ja ENSV siseasjade rahvakomissari asetäitja kolonel Lobanovištš, kes kõik andsid lisaks muude meetmete kasutamisele korraldusi hävituspataljonide moodustamiseks Eesti territooriumil; hävituspataljonide tegevuse koordineerimisel osalesid ka EK(b)P Keskkomitee ja ENSV Rahvakomissaride Nõukogu;
- 2) hävituspataljonide operatiivgrupi liikmed: operatiivgrupi ülem, kolonelleitnant Okojev (alates 21. juulist 1941 kapten Mihhail Pasternak), ja komissar, EK(b)P Keskkomitee sekretär Feodor Okk. Oma tegevuse eest vastutavad hävituspataljonide ülemad, komissarid ja liikmed, kes on süüdi tsiviilisikute tapmises. Eestis moodustatud hävituspataljonidesse kuulus kokku ligikaudu 6000 inimest. Siinkohal tuleb erilist tähelepanu pöörata Lätist Eestisse taganenud hävituspataljonide tegevusele Eestis;
- 3) Punaarmee ja Balti laevastiku nende üksuste ülemad ja komissarid, mille liikmed on süüdi tsiviilisikute tapmises, ning samuti need Nõukogude sõja- ja mereväelased, kes tapsid Eestis tsiviilisikuid;
- 4) Balti laevastiku sõjanõukogu ja Eestisse paigutatud Punaarmee sõjakomissarid, kes andsid korraldusi Eesti Vabariigi kodanike ja elanike sundvärbamiseks Punaarmeesse ning nende hilisemaks küüditamiseks Eestist.

Kokkuvõte

1940.–1941. aastal Eestis toime pandud inimsusevastaste kuritegude põhjuseks oli NSVLi juhtkonna poliitika, mille eesmärk oli Eesti kiire liitmine NSVLiiga ja NSVLi standarditele mittevastavate sotsiaalsete gruppide ja üksikisikute elimineerimine. Komisjon on seisukohal, et tuhandete süütute inimeste vangistamist, sandistamist ja hukkamist ei saa õigustada mitte ühegi ideoloogiaga. Eesti Vabariigi kodanike eelnev tegevus oma rahva ja riigi teenimisel vastavalt enne Nõukogude okupatsiooni kehtinud Eesti Vabariigi seadustele ei saanud olla mitte mingisuguseks aluseks nende süüdimõistmiseks Nõukogude Liidu seaduste järgi.